

Tarafás Imre

„Mert biz én jó osztrák soh'sem voltam” Marczali Henrik és a Habsburg Birodalom

A tanulmány címében szereplő idézet Marczali Henrik¹ visszaemlékezéséből származik, azon fejezetből, amelyben a történész talán legjelentősebb munkája, a *Magyarország II. József korában* című, angolra is lefordított, háromkötetes monográfia nehézkes keletkezéstörténetét beszéli el. II. József a korszakban a legvitatottabb Habsburg személyiség volt Ausztriában,² így nem meglepő, hogy Marczali csak nehezen és a legfelsőbb körök engedélyével fért hozzá levéltári anyagokhoz. Amikor a közvetítéssel megbízott, „Vicekaiser”-nek is hívott Braun báró rábízta a kért dokumentumokat, abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy Marczali „nemcsak jó magyar, hanem jó osztrák is [guter Österreicher]”. Marczali az epizód kapcsán megjegyezte: „Azt hiszem, ez volt az egyetlen reservatio mentális életemben. Mert biz én jó osztrák soh'sem voltam.”³ A történést tehát szokatlanul mélyen érintette az eset, jóllehet Braun báró, aki Marczali meglátása szerint is „a régi osztrák bürokrácia díszje és virága” volt, az *Österreicher* fogalmát annak *Vormärz*beli értelmezése szerint használhatta, amely ennek megfelelően nem egy, a magyar nemzeti tudattal versengő identitást jelentett (amint az idézetből is kitűnik), hanem pusztán annyit, hogy szűkebb nemzetén túl az *Österreicher* a birodalom egésze iránt is érez lojalitást.⁴

Miért volt hát Marczali ennyire ellenséges Braun kijelentésével szemben? Miként gondolkodott a Habsburg Birodalomról? Egyes alapvető fogalmakról vallott nézetei milyen implikációkkal bírtak a birodalomra, annak legitimitációjára nézve? Hogyan ítélte meg Magyarország és Ausztria viszonyát? Tanulmányom ezeket a kérdéseket vizsgálja, elsősorban a történész azon munkáin keresztül, amelyeket nemcsak a szűkebb értelemben vett szakmai közönségnek szánt, hanem tudománynpszerűsítő szándékkal írt. Az első fejezetben Marczalinak egy, a világtörténelem egészét fogalmi igényességgel tárgyaló szövegében vizsgálom a Habsburg Birodalomhoz való viszonyát. A második fejezet röviden bemutatja Marczali kritikáját az osztrák birodalmi történelemszemlélet egyik képviselőjéről. Végül a történésznek a Magyarország és a Habsburg Birodalom történelmi viszonyáról kifejtett nézeteit vizsgálom.

1 Marczali életéről és pályájáról: DÉNES 2022.

2 Ehhez: WINGFIELD 2007.

3 MARCZALI 1929. 299.

4 Az *Österreicher* jelentésének változásaihoz: TARAFÁS 2022.

Nemzet és nemzetek feletti birodalom

Az 1905-ben, a *Népszerű Főiskola Könyvtára* sorozatban megjelent, *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból* című munka több szempontból is a Marczali-életmű egy szokatlan, különleges darabja. A szerző világos, reflektált fogalomhasználattal dolgozik, explicit definíciókat nyújt olyan központi jelentőségű fogalmakról, mint a *nemzet* és a *nemzetiség*, ezeket aztán konzisztens rendszerbe foglalva igyekszik bemutatni. Ilyesfajta eljárással a korszak történészei nem kényeztették el olvasóikat.

Emellett az írásban több helyen is már-már történelemfilozófiai fejtegetésekbe bocsátkozik a szerző: olyan, a világtörténelmet mozgó általános dinamikákat, tendenciákat törekszik megragadni, amelyek empirikus kutatások által aligha igazolhatók. Ez is szokatlan a korszak történészeitől, akik olyan „pozitivizmus” értékrendjét vallották magukénak, amelyből mind a rankei idealizmus, mind a pozitivizmus törvénykereső ambíciója kikopott, azaz szakított mindenfajta metatörténeti, az elérhető források közvetlen értelmezésén túlmutató törekvéssel.⁵ Marczali olyan jelentős régióbeli kortársainál, mint az osztrák Alfons Huber vagy a cseh Jaroslav Goll, aligha találkozunk ilyesfajta szövegekkel. Eljárásának módszertani dilemmáit egyébiránt mintha Marczali is érezte volna, elvértve reflektál rájuk. Arra például, hogy az alapkoncepció kifejtése érdekében az eseményeknek csak egy nagyon limitált körét érintheti,⁶ illetve arra, hogy a felvázolt tendenciák alapján jóslatot tesz a jövőre nézve, ami historikustól legalábbis szokatlan eljárás.⁷

Ez a történelemfilozófiai „beütés” meglátásom szerint nagyban magyarázható azzal, hogy a szerző látható módon performatív kíván lenni: a tudósi ismeretátadáson túlmutató társadalmi feladatot is igyekszik teljesíteni. A századfordulós Magyarország erősödő nacionalista diskurzusát Marczali valamennyire vissza kívánja vezetni a reformkori értékekhez, amikor a nemzet kibontakozását összhangba állították az emberiség általános haladásának értékeivel. A történész nyomatékosan hangsúlyozza a szöveg több pontján is az általános emberi tényezők és a nemzeti hagyományok közti összhang fontosságát, amellel érvelve, hogy „*bár a közönséges felfogás szerint a kettő között ellentét van*”, az általános tényezők lendítették elő a nemzetek fejlődését. „*Vagyis úgy fejezhetnek ezt ki, hogy egyáltalában nem szükséges sem a műveltségről, sem a mennyei üdvösségről lemondani azért, hogy jó magyar lehessen az ember.*”⁸ Ezt Marczali meglátása szerint legelőször Szent István ismerte fel, akinek Imre herceghez intézett intelmeinek híres passzusát a nemzeti toleranciára való felszólításként idéz fel, amit hiányol saját korából. „*[S]enki soha oly erősen ki nem fejezte azt, hogy egy nemzet magában meg nem állhat, mint István.*

5 Vö. SZIJÁRTÓ 2014. 21.

6 MARCZALI 1905. 25. A szöveget elhelyezi az életműben: DÉNES 2022. 49–62.

7 MARCZALI 1905. 91.

8 MARCZALI 1905. 94.

Ő azt mondja (...), hogy az egynyelvű ország gyenge és törékeny. – Most nem így gondolkodunk.”⁹ Ha Marczali ezen gondolatait a történelemtudomány programadó, „ideológiai iránytű”-ként is szolgáló beszédeinek kontextusában nézzük, azok közelebb állnak Horváth Mihálynak a Történelmi Társulat 1867-es alakuló ülésén kifejtett,¹⁰ nagyban reformkori gondolatiságot tükröző nézeteihez, mint Ipolyi Arnold 1885-ös beszédéhez.¹¹

Marczali nemzetdefiníciója szerint a *nemzet* fogalma „olyan régi, mint az emberi társadalom maga”, ugyanakkor a közösségi szerveződés egy magasabb formája: „A nemzetiség, a törzs, a község sokkal régibb a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva, nemzetet alkotott belőlük.”¹² A tanulmány végén mintha gyengítene ezt a definíciót, itt arról ír, hogy a nemzet „mint történeti tényező, mint egységes akarat, első sorban államban lép fel”.¹³ Mindazonáltal történeti összefoglalóiban és tankönyvében az állami lét feltétele a nemzet volt.¹⁴ A *nemzetiség* fogalma az előadásokban egyrészt szerepel a kiegyezés korában szótárilag és törvényileg is definiált „töredéknép” értelemben,¹⁵ a szerző által nyújtott explicit definíció ugyanakkor a kiegyezés előtti periódus nemzeti-ség-fogalmához nyúlik vissza: „egy nemzetnek kitüntető, sajtáságos vonásainak összege”.¹⁶

A történelmi mozgást meghatározó dinamika Marczali leírása alapján az általános emberi és a partikuláris nemzeti erők egymásra hatásában áll. E dinamikát az jellemzi, hogy e gyakran konfliktusos folyamat végén a nemzet képes a maga javára fordítani az egyetemesség irányába ható tendenciákat. A római mintára világbirodalmat ambicionáló, tehát a nemzeti elemmel szemben az egyetemességet előmozdító Német-római Császárság például nagyban hozzájárul a modern nemzetek kialakulásához, mivel ezek a németekkel való szembenállásukkal kezdték meghatározni magukat.¹⁷ A szintén egyetemességre törekvő egyház által közvetített latin műveltség „naggyá nevelte a nemzeteket”, amelyek azonban, mihelyt Róma mintájára államok lettek, szembeszálltak az egyházzal, amit az eretnekmozgalmak nemzeti alapú szerveződése is mutat.¹⁸ A 18. századi felvilágosodás, amely az egyetemességet

9 MARCZALI 1905. 98. Az idézet egyébiránt a visszaemlékezésekben is előkerül, Marczali ezzel vizsgáta a magyart hibás kijeléssel beszélő szlovák diákokat.

10 HORVÁTH 1867.

11 IPOLYI 1885.

12 MARCZALI 1905. 11.

13 MARCZALI 1905. 109. Kiemelés tőlem – T. I.

14 Marczali és kortársainak nemzetfogalmáról a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben: TARAFÁS 2017. Bár tankönyvében nem következetes a fogalomhasználata, mivel már az „őshazában” lévő magyarságra nemzetként hivatkozik, pár oldallal később világossá teszi, hogy „[a] vérszerződés napjától kezdve lesz egységes nemzet a magyar nép”. MARCZALI 1894. 10.

15 LAJTAI 2013. 38–48.

16 MARCZALI 1905. 10.

17 MARCZALI 1905. 37.

18 MARCZALI 1905. 52.

képviselte és nagyban veszélyeztette a nemzeti partikularitást, végül szintén a nemzet szolgálatába állt: „Mert ha minden ember egyenlő (...), a többség a döntő, ha, a mint Montesquieu oly szépen levezeti, a törvényeket a közjólét szabályozza; ha az emberek szabadok, akkor a felség, a törvényhozás hatalma nem egyes embernél van, hanem a nemzetnél.”¹⁹ E beazonosított tendencia alapján Marczali a jövőre vonatkozó jóslatot is megfogalmaz, mely szerint az új kihívás, a munkásmozgalom nemzetközisége szintén végül a nemzeti irányba hat majd.²⁰

Hogyan helyezhető el mindebben a Habsburg Birodalom?²¹ Ha a nemzet fogalma kutatójának örömteli fejlemény is Marczali explicit fogalom-meghatározása, a Habsburg Birodalom történéskének ezúttal is implicit definíciókat vagy inkább utalásokat kell megfejtenie. Marczali elképzelése szerint a nemzetek feletti birodalmak küldetése az volt, hogy a természetes állapotukban folyvást egymással hadakozó nemzetek közé elhozzák a békét. Az első ilyen kísérlet a Perzsa Birodalom volt, amelyet azonban csak a nyers hatalom tartott össze. Nagy Sándor birodalma ezzel szemben már eszmei tartalommal is rendelkezett: a görög műveltség terjesztésének missziójával. Bár jelentős eredményei voltak, csak a felső rétegeket tudta integrálni, míg az alsók nemzeti hagyományai érintetlenek maradtak.²² A Római Birodalom a legtökéletesebben valósította meg a viláгурalmat, jogrendszerével téve igazságossá uralmát és őrizve a békét; bukásának fő oka Marczali szerint abban keresendő, hogy a birodalmon belüli keveredés éppen azt a nemzeti erőt gyengítette, amelynek eredeti nagyságát köszönhette.²³ Róma önjelölt örököse, Nagy Károly birodalma Marczali meglátásában az utolsó nagy kísérlet volt világbirodalom alakítására. A béke és vallás egyetemes eszméi mellé Nagy Károly közös művelődést is társított, amely azonban nem volt elegendő, „a nemzetek különállósága már egy-két század után szétbomlasztotta” birodalmát.²⁴ A túlélő császárság pedig a továbbiakban, a fent említett dinamikának megfelelően, akaratlanul is a modern nemzetek kialakulásához járult hozzá.²⁵

Ezen a ponton megválnék a birodalmaktól, Marczali meglátása szerint ugyanis „[a] XIV. századtól fogva (...) [m]int a császárságnak, úgy az egyházi általános hatalomnak is a nemzetek lépnek a nyomába, azok a nemzetek, a

19 MARCZALI 1905. 66.

20 MARCZALI 1905. 91.

21 Azon történészviták hatására, amelyek központjában az a kérdés áll, hogy a Habsburg Monarchia tekinthető-e birodalomnak vagy sem, manapság többen a kérdésben neutrális álláspontra helyezkedő „monarchia” megnevezést használják. A tanulmány kérdésfeltevése szempontjából azonban a középpontban a nemzetek felettsége számít egyedül, legyen az „birodalom” vagy „monarchia”. A birodalom fogalmát azért tartom jelen esetben szerencsésnek, mert alkalmazkodik Marczali fogalomhasználatához.

22 MARCZALI 1905. 24–27.

23 MARCZALI 1905. 28–32.

24 MARCZALI 1905. 35.

25 MARCZALI 1905. 37.

melyek most már saját nemzetük érzésének, büszkeségének egy jelentékeny részét tisztelik abban az általánosságban, hiszen hozzá vannak mind kötve.”²⁶ Az, hogy a modern civilizáció a klasszikusnál is magasabb fejlettségi fokot ért el, annak eredménye, hogy ellentétben a régi civilizációval, egyesíteni tudta az emberiség, az egyéniség és a nemzetiség tényezőit.²⁷ Ebben azonban a birodalmaknak már nincs szerepük.

Marczali a Habsburg Birodalmat meg sem említi elemzésében, ami már önmagában érdekes fejlemény – hiszen ennek a birodalomnak is voltak az „általános emberit” érintő eszméi és küldetésstudata: Európa védelme az Oszmán Birodalomtól, a katolicizmus védelme, valamint Kelet-Európa népeinek civilizálása – utóbbi Marczali korában is élénken a diskurzus része volt, főként a Balkán-politika miatt. Mindazonáltal olyan szöveghely is van, ahol egyértelműen indokolt lehetett volna, hogy a szerző utaljon a birodalomra: a 19. századi „nemzetiségi gyűlölködésről” szólva Marczali Franz Grillparzer híres mondatát idézi: „*Vom Humanität, durch Nationalität zur Bestialität*”²⁸ – arról azonban egyáltalán nem szól, hogy Grillparzer olyan osztrák patrióta volt, akire Braun báró fentebbi szavai is utalhattak, és hogy a költő éppen ezt a típusú, a nemzetfelettséget elképzelni tudó osztrákságot állította szembe a nemzeti gyűlölködéssel.²⁹

A birodalmat implicit módon érintő legsúlyosabb gondolat azonban a munka legvégén található, ahol Marczali az állam és a nemzet viszonyáról elmélkedik. Jóllehet itt már a magyarországi helyzettel foglalkozik, e viszony kapcsán az általánosság igényével fogalmaz meg szabályszerűségeket. A szerző kijelenti, hogy az állam, még ha a legkorszerűbb alkotmány keretei közt működik is, csak „*papir, abba lelket a nemzetnek az érzése, gondolkodása tölt, és tökéletes alkotmánya csak tökéletes nemzetnek lehet*”.³⁰ A történész motivációja itt könnyen érthető, nevelő szándékkal fejt ki intő biztatását nemzete felé: az alkotmány és az általa keretezett állam csak nemes gondolkodású nemzet birtokában érték. A kijelentés emellett azonban egyértelműen azt a korban domináns, esszencialista államképet közvetíti, amely szerint az állam a nemzet esszenciájának kifejezője, lecsapódása. Ez az a felfogás, amelynek fényében sokak számára értelmezhetetlen volt a Habsburg Birodalom, hiszen ilyesfajta nemzeti esszenciát nem képviselt egyértelműen. Ennek okán többen úgy látták, hogy a Habsburg állam egy lelketlen gépezet, szemben az organikus, nemzeti alapon kifejlődött államokkal.³¹ Összességében el-

²⁶ MARCZALI 1905. 52.

²⁷ MARCZALI 1905. 72.

²⁸ MARCZALI 1905. 74. Magyarul: „Az emberségtől a nemzetiségen át a bestiálisig”.

²⁹ KIRCHHOFF 2001. 29–31.

³⁰ MARCZALI 1905. 109–110.

³¹ Ez volt a későbbiekben még említett porosz iskola egyik legfontosabb Ausztria-ellenes érve, a magyar szerzők közül a függetlenségi Beöthy Ákosnál találkozunk ezzel az érveléssel (BEÖTHY 1900). Ugyanakkor a Habsburg állam azon sajátossága, hogy a századfordulón domináns nyugati államelméletekbe nem lehetett integrálni, stimuláló hatással volt a legkivá-

mondható, hogy a Habsburg Birodalom Marczali elméletének anomáliája. Világtörténelmi levezetését nem szembesíti a Habsburg Birodalom kérdésével, ahogyan azzal sem, hogy a nemzetállamba torkolló teleológiája milyen implikációkkal bír a soknemzetiségű történelmi Magyarország vonatkozásában.

Ami a nemzetállami teleológiát illeti, Marczali elmélete egyáltalán nem eredeti. Értéke számunkra éppen abban rejlik, hogy tipikus – de fogalmilag reflektált és rendszerteremtő igénnyel az. Ezáltal koherens elméletként látjuk azt a módot, ahogyan a 19. század végi értelmiség a nemzetet tette meg a történelem főszereplőjévé és az emberi közösség alapegységévé – ami akkor is meghatározó gondolkodásmód volt, ha olyan kutatóknak hála, mint Tara Zahra vagy Pieter Judson, ma már tudjuk, hogy a nem-elit rétegek számára egyáltalán nem volt evidens.³²

Marczali nézeteit a Habsburg Birodalomról ezen túl szemügyre vehetjük olyan terepen, amely a történész számára is minden bizonnyal otthonosabb volt: grandiózus egyetemes történelmi munkájában, *A legújabb kor történetében*. Marczali gondolkodásának következetességét mutatja, hogy ebben a munkában is már megtalálhatók a több mint egy évtizeddel később kifejtek alapelemei. A 19. századot az egyetemes önmagukba oltó nemzetek korának látja, ami hasonló paradox folyamat során alakult így, mint az 1905-ös munka szerint: „És ép a midőn a gőzhajó, a vasút és telegraph egy várossá teszik a földet és mindenkép útját törlik a kosmopolitismusnak, emelkedik, egy látszólagos ellentmondás által – legmagasabbra az egyes nemzetek sajátos, az egész anyagi és szellemi kulturát összefoglaló ereje.”³³

E kötetben Ausztria megítélését érdemes a német egységgel foglalkozó részekben lemérni. Az 1871-ben létrejött Német Birodalom korántsem volt olyan stabil, mint amilyennek mutatta magát, és jelentős legitimációs deficittel is meg kellett küzdenie. Ezért a német egységről szóló diskurzust domináló *kleindeutsche* történészek igen agresszívan próbálták megalapozni történelmi legitimációját, amelynek legfőbb célpontja általában Ausztria volt. Marczali átvette a kisméretű narratíva alapelemeit, amely szerint a történelem feltartóztathatatlanul haladt a kisméretű egység felé, legkésőbb a *Vormärz* óta.³⁴ Ebben valójában semmi meglepő nincs, hiszen ez a narratíva még hosszú évtizedekig gyakorlatilag egyeduralgó volt.³⁵ Marczali sokat használt a porosz iskola kimagasló egyénisége, Heinrich von Treitschke munkáját is, aki egyébiránt az Ausztriával szemben legellenségesebb törté-

lőbb jogi elmékre, akik olyan jogelméleti innovációkat valósítottak meg, amelyek mind a mai napig meghatározzák az államról való gondolkodásunkat. Erről kiváló monográfia született a közelmúltban: WHEATLEY 2023.

³² Vö. JUDSON 2006; ZAHRA 2010.

³³ MARZALI 1892. 1.

³⁴ Vö. MARZALI 1892. 271.

³⁵ Az ezt a nézetet revízió alá vevő irányzatra remek példa (és a kérdés kutatástörténetére is kitér): HAYES 1994.

nészek egyike volt. A magyar történész azonban nem vette át tőle ezeket a passzusokat.³⁶ Azt azonban ő is úgy látta, hogy Ausztria a nemzetek korában idejemúlt legitimitációval rendelkezett: „*A régi császári politika, mely a Habsburgok hegemoniáját Németország és Itália fölött tartotta legfőbb elvének, a nemzeti eszme uralmának korában úgyszem volt fenntartható.*”³⁷

Marczali megértőnek és nyitottnak mutatkozik olyan országgal szemben, mint Belgium, amely számára a 19. század kritériumai szerint definiált nemzetkonceptió problematikusnak bizonyult, és amelyet emiatt gyakran értek hasonló támadások, mint Ausztriát. Egy, az 1830-as években kiadott francia enciklopédia például így írt Belgiumról: „*Belgiumnak nincs történelme, (...) nincs központja, nincs saját nemzetisége, nincs neve.*”³⁸ Marczali ezzel szemben Belgiumot legitim közösségnek látja: „*[A] belga egészen különálló nemzetnek ismerte magát a hollandustól, saját hagyományait tisztelőnek, önállósága tudatáról le nem mondónak. A germán flamand és a román vallon vagy francia közötti különbség is eltűnt ehhez képest, és itt nem a nyelv alkotta meg a nemzetiséget, hanem a közös történet, a közös műveltség, első sorban pedig a közös vallás.*”³⁹ Ausztriával kapcsolatban azonban nemigen találunk hasonlóan megértő gondolatokat, német ajkú lakosaira legtöbbször „németekként” hivatkozik munkáiban, jóllehet, a némettől elsősorban történelmi hagyományok és gondolkodásmód által megkülönböztetett osztrákságot ekkorra már jelentős egyéniségek konceptualizálták.⁴⁰

Szemben az *összbirodalmi* „tendentiával”

Rövid kitérőként érdemes szemügyre venni Marczali egyik recenzióját, amelyet Heinrich Friedjung (1851–1920) *Österreich von 1848 bis 1860* című munkájáról írt.⁴¹ Friedjung morvaországi zsidó családba született, hatéves korában költöztek Bécsbe. Itt gimnáziumi éve alatt csatlakozott az ún. Pernerstorfer körhöz, amelyhez olyan jelentős egyéniségek tartoztak, mint például Victor Adler, Gustav Mahler vagy Richard von Kralik – ha a kör egyik összejövételén tragikus tűz ütött volna ki, a századfordulós osztrák kultúra és politika vélhetőleg teljesen máshogy alakult volna. Friedjung és elvbarátai kritikusak voltak apáik liberális generációjával szemben: elvetették internacionalizmusukat, amely meglátásuk szerint elfordította apáikat németiségüktől; individualizmusukat, amely érzéketlenné tette őket a társadalmi problémák iránt; és racionalizmusukat, amely közömbössé tette

³⁶ Ilyen például az, amit Treitschke a Bécsi Kongresszus kapcsán írt: „*Itt, az Ausztriának nevezett hatalmas családi birtok közepén, a keveredő országok és népek e zűrzavarában soha semmit sem sejtettek a nemzeti államot összetartó erkölcsi erőkről.*” TREITSCHKE 1886. 598–599.

³⁷ MARCZALI 1892. 818.

³⁸ LEROUX – REYNAUD 1836. 554–555.

³⁹ MARCZALI 1892. 78.

⁴⁰ TARAFÁS 2022. 11–13.

⁴¹ FRIEDJUNG 1908.

őket az érzéki világgal szemben.⁴² A gimnáziumban szerveződő közösség az egyetemen ún. *Lesevereinná* alakult és 1879-es felosztásáig működött. Ekkor a kör tagjaiból többen csatlakoztak Georg von Schönerer pángermán mozgalmához.

A történész végzettséggel rendelkező és középiskolai tanárként dolgozó Friedjung 1876-ban egy röpiratot publikált a kiegyezéssel szemben, amelyben a német nacionalista mozgalom tipikus követeléseinek adott hangot: Ausztriának el kell szakadnia Magyarországtól, amelyhez egy tragikusan előnytelen és méltatlan kiegyezés köti, és minél szorosabbra kellene fűznie kapcsolatát Németországgal. Bár a porosz iskola legdurvább Ausztria-ellenes kirohanásait elutasította, Friedjung világossá tette azt is, hogy meggyőződése szerint Ausztriának semmiféle missziója nincs, s aki bármi ilyesmit vízió-nál, csak Németországtól akarja eltéríteni.⁴³

A könyv szerzőjét eltávolították középiskolai állásából (újságírásból tartotta fenn magát ezután), nacionalista elvbarátai viszont hősként ünnepelelték. Ez a népszerűség azonban hamar megszakadt, amikor a csoporton úrrá lett Schönerer faji antiszemitizmusa. A Pernerstorfer-körben mindig is jelen volt az antiszemitizmus – ez az antiszemitizmus azonban ellenszenve tárgyát, a „zsidót” jobbára absztrakt kategóriák szerint határozta meg, azon jelenségek jelképévé téve, amelyeket leginkább megvetett a modernitásban. Ezen jelenségek közül a legsúlyosabb az az ellentmondás volt (ahogyan azt François Furet *Egy illúzió múltja* című könyvének kiváló első fejezetében kifejtette⁴⁴), hogy míg a modern társadalmak saját magukat egyenlőnek hazudják, belső dinamikájuk lényege éppen az egyenlőtlenség: a modern polgár célja a gazdagodás, aminek csak komparatív módon van értelme, azaz ha gazdagabb a szomszédjánál.⁴⁵ A zsidósággal szembeni legtöbb sztereotíp jelző mélyén az ebből az ellentmondásból származó frusztrációt találhatjuk: a kapzsiság, a pénz és más anyagi javak iránti megszállottság, a közösség iránti közömbösség. Ez a zsidó fogalom azonban absztrakció volt, és nem azokra az egyénekre vonatkozott, akik a vallást gyakorolták, vagy történetesen szüleik közül egy vagy mindkettő zsidó származású volt. Mindez azonban megváltozott Schönerer színre lépésével, aki mind a németet, mind a zsidót faji kritériumok szerint határozta meg – ez a nézet az 1880-as évek közepére vált dominánssá az ausztriai német nacionalista mozgalmon belül.⁴⁶ A változás Friedjung életére is nagy hatással volt: felmerült ugyanis, hogy miként le-

42 A körről szóló remek monográfia: McGRATH 1974.

43 FRIEDJUNG 1876.

44 FURET 1995. 17–48.

45 A modern társadalmak legnagyobb frusztrációjára (ti. a deklarált egyenlőség és a tényleges egyenlőtlenségből fakadó ellentmondásra, ami a törvényesen egyenlőtlen arisztokratikus társadalmakban nem volt meg) és ennek veszélyeire egyébiránt már azok a gondolkodók is felhívták a figyelmet, akik úgymond a modern társadalmak bölcsőjénél őrködtek, mint Edmund Burke vagy Alexis de Tocqueville.

46 Az ausztriai antiszemitizmusról: BELLER 1989.

het egy zsidó a német nacionalista újság szerkesztője. A támadások hatására Friedjung végül szakított a csoporttal és visszatért eredeti foglalkozásához, a történelemhez. Óriási sikert arató (és a korszakban magyarra is lefordított) könyve a német egységről értelmezhető úgy is, mint saját egyéni traumájának metaforája.⁴⁷ Ausztriával kapcsolatos nézeteiben egyértelmű változás volt tapasztalható, amelynek legekleatásabb példája az a tanulmánykötet, amelyet közvetlenül a háború után publikált. Ebben *Österreicher*ként definiálta magát, és hitet tett amellett, hogy Ausztriának egyedi missziója van a világban.⁴⁸

A Marczali Henrik által recenzált kötet is már Friedjung ezen periódusához tartozik, a magyar történész konstataulta is a változást, amelyen az *Ausgleich* könyv írója keresztülment.⁴⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia fogalmát Friedjung történetileg ebben is értelmetlennek tekintette, ugyanakkor ezúttal összbiriodalmi szempontból: míg a kiegyezésről szóló munkájában úgy ítélte meg, hogy Magyarországtól mint a Kelet képviselőjétől teljesen el kell szakadni, véget vetve ezzel a deficitcsatlakozásnak, 1908-as történeti munkájában már azt hangsúlyozta, hogy egészen 1848-ig Magyarország Ausztria részét képezte.⁵⁰ Ez volt az a szemléletmód, amelyet Marczali leginkább kifogásolt a könyvben. Érdemes ezen a ponton megemlíteni, hogy a kiegyezésről általánosságban véve markánsan más felfogás élt a Lajta két oldalán. Míg az osztrák államférfiak úgy gondolták, a közös ügyek rendszere egyfajta Gesamtstaatot hoz létre a két állam felett, a magyar álláspont szerint két külön állam volt, amelynek történetesen ugyanaz volt az uralkodója, és bizonyos ügyeket közösen intéztek. Utóbbi szemléletet Marczali is oszthatta, egyik tankönyvében a kiegyezést egyenesen úgy mutatja be, mintha az végső soron a király és a nemzet ügye lenne.⁵¹

Marczali kritikai észrevételeit nem történeti szaklapban, hanem a *Budapesti Szemlé*ben tette közzé, amelyet elindító olyan általános tájékoztató fórumnak szántak, amely elősegíti azt, hogy az értelmiség optimális politikai, társadalomvezető stratégiát alakítson ki.⁵² Marczali azért választhatta a lapot, mert nem bizonyos részmegállapításokat, hanem a kötet egészének „tendentiját” kívánta kritika tárgyává tenni. Emellett e választással azt is kifejezte, hogy Friedjung könyvét nem tartotta valódi történeti munkának. Marczali meglátása szerint Friedjung mindössze „publicistikai elmefutattásaihoz” alakította kedvére a múltat, amit nem is méltatna figyelemre, ha nem vette volna magára a történelem „súlyos pánczéliját”, hogy ezzel és igencsak szelektív forráshasználattal erkölcsi és jogalapot biztosítson olyan törekvő-

47 McGRATH 1974. 206.

48 FRIEDJUNG 1919.

49 „A kis osztrákból – nagy osztrák lett.” MARCZALI 1908. 321.

50 FRIEDJUNG 1908. vi.

51 „A hazafi szívet többé nem aggasztja a gondolat, hogy mint annyiszor történetünkben, a király és a haza iránti hűség közt kell választani.” MARCZALI 1894. 208.

52 GERGELY 1988. 253.

seknek, amelyek teljesen híján vannak ezeknek. E törekvés lényege Marczali meglátása szerint, visszahozni Bach és Schmerling szellemiségét, amely nemcsak Magyarországnak okozott szenvedéseket, hanem egész Ausztriát válságba sodorta.⁵³ A történész továbbá megrója Friedjungot a magyarok iránti ellenszenvéért és azért, hogy minden rokonszenvét a nemzetiségekre „pazarolva” csak a magyar kegyetlenségeket emeli ki a szabadságharc nemzetiségi konfliktusaiból.⁵⁴

Visszaulva a tanulmány címére, Marczali valószínűleg azért utasította el magában olyan határozottan Braun „*guter Österreicher*” megjegyzését, mert azt a magyar államjogot semmibe vevő, az országot Ausztriába olvasztó összbirodalmi ambíciókkal azonosította, amelyet olyan hevesen kritizált Friedjung munkájában. Ez az azonosítás érthető is annyiban, hogy a magukat nemzetek feletti *Österreicher*ként definiáló, jobbára konzervatív körök patriotizmusa gyakran magába foglalta az összbirodalmi törekvések iránti nosztalgiát is, amit azzal is kifejeztek, hogy az *Österreich* fogalomba Magyarországot is beleértették.⁵⁵

Friedjung munkája Csehországban is kedvezőtlen visszhangra talált, mindazonáltal itt is generációjának egyik legnagyobb történészegyenisége méltatta figyelmére: Josef Pekař. Pekař történeti munkának ismerte el Friedjung könyvét, kiemelte a széles körű forrásfeltáró munkát, mindazonáltal túlzónak vélte Friedjung azon ambícióját, hogy ezek alapján az egész birodalom történetének feldolgozását vállalta, szerencsésebb lett volna Alexander Bach életét témául választania. Pekař felhívta a figyelmet arra is, hogy az osztrák történész munkájában a szláv népek jóval kedvezőtlenebb elbírálás alá esnek, mint a magyarok: míg Friedjung az utóbbiak követeléseit jobbára szabadságszeretetnek minősíti, ugyanazt a szlávokkal kapcsolatban mohóságnak ítéli, Csehország története pedig teljesen háttérbe szorul. A cseh történész recenziója összességében jóval kiegyensúlyozottabb hangvételű, mint Marczalié, ugyanakkor Pekař a cseh történeti szakfolyóiratban publikálta munkáját és egy olyan tudományos környezetben, amelyben a kiegyensúlyozott kritikára különösen nagy hangsúlyt fektettek.⁵⁶

Magyar részről a munka konkrét állításait a *Századokban* Angyal Dávid vette kritika alá 1918-ban. Angyal azt kifogásolta, hogy az osztrák történész törvénytelennek minősítette Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezését és Jelačić felfüggesztését. Angyal mindkét állítást cáfolta, amit később Károlyi Árpád is megerősített.⁵⁷ A történelmi körülmények megváltozása mindenestre világosan érezhető Angyal cikkén: meglátása szerint a könyv „[t]endentiaját most már nem szükséges bírálni”, a történész hangneme pedig a kritikai észrevételek ellenére is jóval békülékenyebb, mint Marczalié.

53 MARCZALI 1908. 328.

54 MARCZALI 1908. 327.

55 TARAFÁS 2022. 9.

56 TARAFÁS 2016. 1199–1200.

57 A vita helyéről 1848–49 historiográfiájában: HERMANN 2017.

Kuruc vagy labanc?⁵⁸

Az Ausztriához való viszony kérdésének politikai irodalmát ismeretes módon áthatotta a történelmi érvelés. Ez nem meglepő abban a korszakban, amelyet egyesek a történelem évszázadaként, mások a hátrafelé tekintő próféták koraként jellemeztek.

Maga Deák Ferenc kevésbé foglalkozott a 67-es rendszer történeti legitimitációjával, jóllehet *Húsvéti cikkében* találunk erre utalást, az *Adalékok a magyar közjoghoz* című nagyjelentőségű munkában ugyanakkor alig. Ez azonban egy jól megfontolt stratégia része volt: Deák célja ugyanis, különösen az *Adalékok a magyar közjoghoz* című munkájában, éppen az volt, hogy szembeállítsa egymással a *de jure*t a *de facto*val. Hasonlóan a kortárs cseh jogtudósokhoz, Deák stratégiája is az volt, hogy az államjogi különállást gyakran semmibe vevő Habsburg udvar cselekedetei ellenében a mindvégig érvényben levő jogot hangsúlyozta.⁵⁹ Ahogyan azt Bekszics Gusztáv megfogalmazta, Deák „általában keveset foglalkozik a történettel, mert hiszen többnyire a nemzet jogait a történeti tények, legtöbbször az erőszakos tények ellen kellett kimutatnia”.⁶⁰

A kiegyezést legitimáló egyik legkoherensebb történeti víziót a száműzetésből hazatérő és szinte rögtön képviselőiséget vállaló Horváth Mihály alkotta meg szegedi választóinak írt levelében. Horváth meglátása szerint a magyar függetlenség 1526-ban végleg elveszett. A magyar vereség egyetlen és egyértelmű tanulsága Horváth szerint az volt, hogy fel kellett volna venni a kapcsolatot a szomszédos állammal, és bár a nemzet belátta ennek szükségességét, régi hatalmának büszke emlékében élve ezt nem mondta ki, és nem biztosította a kapcsolatot stabil intézményekkel. Az abszolút függetlenség illúziójában élve „*halva született*” törvényekkel igyekezett körülbástyázni a függetlenség látszatát, pedig Horváth meglátásában a függetlenség lehetetlenségével szembenézve a „*nyílt és becsületes megalkuvást*” kellett volna választani. Ezzel szemben a magyar nemzet folyamatos sérelmi politikája megakasztotta az értelmi és anyagi fejlődést. Erre a reménytelen folyamatra tett pontot Deák, aki „*gondviselésszerű*” küldetésében meggyőzte a nemzetet a függetlenségi törekvésekről való lemondás szükségességéről. Horváth írására nem kisebb egyéniség, mint Kossuth Lajos reagált: egy levelében annyit jegyzett meg Horváth munkájáról, hogy szerzője megtagadott „*minden kegyeletet a múlt idők szent emlékeitől*”. Horváth mindazonáltal egy tapodtat sem hátrált e kritika hatására: az ilyen jellegű kifogások ugyanis szerinte pusztán abból származnak, hogy megfogalmazóik megmaradtak egyfajta értetlen gyermekkorban, ami nem tűr mást, csak dicséretet, az érett

58 Ebben a fejezetben több gondolatot átvettem az osztrák, magyar és cseh történeti érvelés és történeti mesternarratívák összevetéséből. TARAFÁS 2021.

59 Vö. WHEATLEY 2023. 103–141.

60 BEKSZICS 1903. 18.

férfiak szelleméhez azonban csak a bálványozástól mentes, meztelen igazság méltó.⁶¹

Horváth itt kifejtett történelemszemléletének alapelemei – amelyekből több már Kemény Zsigmond munkáiban megtalálható – a későbbi kiegyezéspárti publicisták munkáiban is beazonosíthatók, jóllehet kevésbé radikális formában. Beksics Gusztáv hasonlóan hangsúlyozza Magyarország és Ausztria szoros kapcsolatának történelemből levezetett szükségességét, nála azonban kölcsönös Ausztria és Magyarország egymásrautaltsága.⁶² Ifjabb Andrassy Gyula munkáiban a magyar történelem szereplőit aszerint rangsorolja, hogy mennyiben ismerték fel a nemzetközi tendenciákat és mennyiben követték a nyugati orientációt. A Habsburg-ház uralma ábrázolásában már a vegyesházi királyok idején megmutatkozó természetes folyamat logikus folytatása, míg bármilyen, kelet felé gravitáló mozgalom csakis esetleges lehet.⁶³

A függetlenségpárti szerzők ezzel szemben éppen Ausztria és Magyarország kapcsolatának képtelenségét hangsúlyozták. Beöthy Ákos szerint Ausztria gépies jellege a történelem során végig és a jelenben is összeegyeztethetetlen Magyarország organikus természetével. Beöthy ábrázolásában a függetlenségi mozgalmak megítélésében nem nemzetközi esélyeik mérlegelése kell hogy elsődleges szempont legyen, hanem csakis jogosságuk, amelyet mindig megítél a felkelőknek a gépies és szószegő Habsburg-házzal szemben.⁶⁴ A századfordulón író Beöthy nézeteinek előzménye is beazonosítható már a hatvanas évek végétől: Horváth egyik névtelenségbe burkolódzó vitapartnere fogalmazta meg azt a tételt, miszerint a birodalom és Magyarország fejlődése csakis a másik kárára teljesedhet ki. A Habsburguralmat pedig ábrázolásában már I. Ferdinánd korától a szószegés és Magyarország jobbágytelepnek tekintése határozza meg.⁶⁵

Ismeretes módon a politikai szféra közjogi megosztottsága a történelemtudományon belül is jelentkezett – több kortárs ezt a jelenséget természetesnek ítélte. A magyar történetírás történetéről szóló munkájában például Alexander Flegler kijelentette: *„Lehetetlen, hogy a nép képviselői és a korona közt létrejött s az ünnepélyes koronázással megpecsételt kiegyezés ne hatna vissza határozottan a történelmi tanulmányok szellemére.”*⁶⁶ Flegler azonban ezt a visszahatást csak egy módon tartotta elképzelhetőnek: a történelemtudomány szerinte a függetlenségiek nézeteinek illuzórikus voltáról rántja majd le a leplet, s a történelem a hatvanheteseket fogja igazolni. Mikó Imre, a Történelmi Társulat első elnöke ünnepi beszédében hasonló nézeteknek adott hangot: a valóságos, mitikus elemektől megszabadított

61 HORVÁTH 1868.

62 Például: BEKSICS 1896.

63 ANDRÁSSY 1901; ANDRÁSSY 1905.

64 BEÖTHY 1900.

65 VÁLASZ A VÁLASZRA 1868.

66 FLEGLER 1877. 264.

történelem kutatása és ennek a nagyközönség körében való elterjesztése a realitásokkal számoló, illúzióktól mentes politikai gondolkodás és cselekvés megalapozója kell hogy legyen. Nála a történelemtudomány küldetése kapcsán jelenik meg Horváth Mihály és a kiegyezéspártiak önmagáról és ellenfeleiről alkotott képe, a racionális felnőtt *versus* az irracionális gyermek ellentétpárja: „Míg lepke után szalad a gyermek”, mondja Mikó, „senki nem mondja ifjúnak; míg történeteinek mesés hajdanán és mythologiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes czíme.”⁶⁷

Mikó és Flegler kívánsága nem teljesült, a 67-es-függetlenségi ellentét – historiográfiai összefoglalóink egybehangzó véleménye szerint⁶⁸ – a történelemtudományon belül is jelentkezett, előbbi legeklatánsabb képviselőjének Fraknoi Vilmost, utóbbiának Thaly Kálmánt szokás tekinteni. Mindazonáltal harmadik vagy elkerülő út is létezett, Marczali Henriket pedig ide számítja a historiográfiai szakirodalom jelentős része, és Marczali maga is kijelentette, hogy sem a kurucok, sem a labancok pártjához nem tartozik.

II. József koráról szóló munkájának következtetései alapvetően kérdőjelezték meg a korszak hagyományos megítélésének értelmezési kereteit. Egyrészt bemutatta, hogy a függetlenség szempontjából hanyatlásként megítélt korszak gazdasági szempontból a fejlődés időszaka volt, másrészt azonban az ország gazdasági viszonyait ezzel együtt is elmaradottnak ítélte, amiért az udvar gyarmatosító politikáját tette felelőssé. Marczali mind a hagyományos kuruc, mind az aulikus történelemszemlélettel szembe ment, végül emiatt kuruc oldalról érte támadás.⁶⁹

Azt valamennyi historiográfusunk bizton állítja, hogy Marczali a kiegyezést elfogadta, emellett Tisza Istvánnak is csodálója volt, akit személyesen is ismert. Visszaemlékezéséből, amelyet természetesen annak tudatában kell olvasnunk, hogy már a húszas évek végén íródott, az olvasható ki, hogy a függetlenségi érzelmeit Marczali gyerekkorára datálta, a kiegyezés szükségességét és helyességét pedig már tanulmányai után, érett fővel látta tisztán. (Angyal Dávid önéletírásában egyébiránt szinte teljesen megegyező elbeszélést találunk.⁷⁰)

A továbbiakban azt mutatom be, hogy Marczali miként ábrázolta Ausztria és Magyarország viszonyát a Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi, tízkötetes munkában, valamint saját, 1911-ben megjelent összefoglaló művében. Az összefoglaló munkáknak, hasonlóan az előző két fejezet forrásaihoz, a szakmai mellett közéleti aspektusuk van: a történeti

⁶⁷ Mikó 1867. 13.

⁶⁸ Például Romsics 2011. 125.

⁶⁹ Thaly Kálmán részéről, aki a munkát azon „veszedelmes irányhoz” sorolta, amelynek célja meglátása szerint „[a] régi, nemzeties szellemet megtagadva, átvinni a modern lágymeleg és folyvást alább-alább transigáló politika irányát a múltba; tömjénezni a bécsi udvari köröknek, dicsőíteni a reactior s a clérust”. Thaly 1882. 479. Vö. Marczali 1915; R. Várkonyi 1961.

⁷⁰ Angyal 1971.

összefoglalók, ahogyan Pierre Nora rámutatott, reprezentatív művek, amelyek mindig a kollektív emlékezet közvetlen formálásának igényével készülnek.⁷¹ A nemzet „nagyregényei” ezek, amelyek megmutatják, honnan jött és merre tart, mi a közösség missziója, helye a világban – ennek megfelelően a történész kénytelen ítéletet alkotni azon történeti eseményekről és személyiségekről, amelyek és akik a felvázolt fejlődési úton előremozdították a közösséget vagy ellenkezőleg, gátolták annak vizionált fejlődését. A korszak jelentős „pozitivistá” történészei, mint például a cseh Jaroslav Goll ezen kényszer miatt ellenszenvvel tekintett a műfajra.⁷²

Bocskai István felkelése, ahogyan azt ifjabb Andrássy idézett munkájában is láthatjuk, a kiegyezés előképéül szolgált a korszak történeti diskurzusában. Ez nemcsak Magyarországon volt így, a Lajtán túlról is akad rá példa.⁷³ Marczali 1911-es szintézisében egyértelműen „*első kiegyezés*”-ről beszél. A történész szemében a felkelést lezáró béke annyiban tekinthető a kiegyezés előképének, hogy a magyar szabadságjogok biztosításába az osztrák örökös tartományokat is bevonta, és szövetségre lépett az udvari politika ellen szintén állandó küzdelmet folytató, Lajtán túli rendekkel is. Ez Marczali meglátásában Bocskai „*államférfiúi belátásának legfőbb emléke*”.⁷⁴ Bocskai kiegyensúlyozott, a körülményekhez bravúrosan alkalmazkodó politikáját tankönyvében is méltatja a kiegyezéssel vont explicit párhuzam nélkül.⁷⁵

Ennél még egyértelműbb kiszólás található kortársai felé 1911-es munkájának a szabadságharcot bemutató passzusaiiban. Marczali egyértelműen állást foglal a március 15. kontra április 11. vitában. 1898-ban ismeretes módon komoly vitákat generált, hogy a kormányzat az ötvenedik évfordulót (és egyben a szabadságharc hivatalos ünnepnapját) az Ausztria-ellenes fennhangoktól sem mentes, ám a valós gyakorlatot jelentő március 15. helyett áprilisi 11-ét, az áprilisi törvények szentesítésének napját tette meg ünnepnapnak. Bár Marczali megítélésében március 15. mérföldkövet jelentett, mivel ez volt az a pillanat, amikor a nemzeti eszme tökéletes összhangba került a haladás általános eszméjével, világossá teszi, hogy ez csupán egy szép nap, a történelmi eseményt a részleteiben bemutatott áprilisi törvények szentesítése jelenti. „*Hivatalos ünnepnapja ez nemzetünknek és méltán: léte egy magasabb fokra jutását ismerte el. Mint márczius 15-ike az ifjúságnak, úgy ez a meglették komoly ünnep.*”⁷⁶ Itt tehát megint fölsejlik a gyermekek/ifjúk és meglett férfiak szembeállítás. Jelentőségét az is növeli, hogy Marczali 1911-es munkáját az egyetemi előadásai alapján írta, a korszakban pedig

71 NORA 1997. 40.

72 PLASCHKA 1955. 66.

73 KRALIK 1913. 110.

74 MARCZALI 1911. 460.

75 MARCZALI 1894. 133.

76 MARCZALI 1911. 652–656.

egyre radikalizálódott az egyetemi ifjúság, és egyre erélyesebben adott hangot az ország közjogi helyzetével kapcsolatos elégedetlenségének.⁷⁷

Mindezzel azonban éles kontrasztot alkot az e munkákban közvetített, jobbára implicit módon tetten érhető értékrend. Ezt vizsgálva kissé el kell szakadni attól az eszmetörténeti módszertől, amely a szerző szándékát, motivációit vizsgálja, és úgy kell kezelni a diskurzusokat, mint amelyek kimondásuk pillanatában önálló életre kelnek, mikor bekerülnek abba a diszkurzív mezőbe (kontextusba), ahol hatásukat kifejtik.⁷⁸

Ausztria már 1526 előtt is baljós, átokszerű tényezőként veti árnyékát Magyarországra Marczali ábrázolásában. 1911-es munkájában a történész az I. Albert halála utáni bonyodalmakat – amelyekhez magának a Habsburg uralkodónak már nem sok köze volt – hozza kapcsolatba a későbbi Habsburg uralommal: „*Mindeddig a magyar birodalom léleken egységes. Rendek, nemzetiségek egyaránt meghajolnak a szent korona személye, a király személye előtt. (...) Szinte fátumszerű, hogy ezen páratlanul szilárd szerkezet a Habsburgok első uralomrajutásával indul bomlásnak.*”⁷⁹ Emellett Marczali meglátásában a magyarság többet szenvedett egyetlen Habsburg uralkodó (I. Lipót), mint bármely török szultán alatt. Az 1687-es országgyűlésen felmerült Habsburg igényeket jogosnak ítéli, mivel meglátása szerint a korszakban amúgy is csupán két, düledező birodalom (a német és a lengyel) volt választókirályság, az abszolutizmus pedig mindenhol napirenden volt Európában, mindazonáltal „*nálunk az állami hatalomnak a központosítása nem az ország érdekét volt hivatva szolgálni, hanem ellenkezőleg (...) [k]oldussá is kellett tenni Magyarországot.*”⁸⁰ Ezt középiskolásoknak szánt tankönyvében sem gondolja másként, mindazonáltal megfogalmazása jóval visszafogottabb.⁸¹

Mindezért Marczali nem az uralkodók személyét hibáztatja, akik – talán I. Lipót kivételével – még rokonszenvesek is lehetnek. Magyarország romlását a tanácsadók és az udvar idézik elő, amely kifejezetten bécsiként jelenik meg munkájában. A millenniumi szintézis nyolcadik kötetében III. Károly elfogulatlanságának okát abban látja Marczali, hogy Károly nem Bécsben nevelkedett, ahol „*alig volt képzelhető más kormány, mint olyan, mely provinciát lát hazánkban*”. A tanácsadók felelőssége még hangsúlyosabb középiskolások tankönyvében.⁸² A jól ismert ősi toposz, ami Deák *Húsvéti cikkében* is megjelenik, egyrészt természetesen felmenti az uralkodókat a felelősség alól, másrészt azonban ellenkező irányba is elsülhet, amennyiben eleminek és nehezen megváltoztathatónak mutatja be Ausztria és Magyarország együtt-

⁷⁷ M. LOVAS 2017. 338.

⁷⁸ Ehhez a megközelítéshez: FOUCAULT 1969.

⁷⁹ MARCZALI 1911. 313.

⁸⁰ MARCZALI 1911. 536.

⁸¹ MARCZALI 1894. 154.

⁸² „*Bár az ország felszabadtása a nemzet nagy áldozatával történt, és a király annyiszor megfogadta a törvények megtartását, tanácsosai a háború alatt, és még inkább azután úgy bántak Magyarországgal, mint meghódított országgal.*” MARCZALI 1894. 154.

élésének mételeyező jellegét. A probléma a bécsi körök hosszú időtartamba íródo politikai kultúrájában rejlik, amit nem oldanak meg biológiai tényezők, mint egy-egy elviselhetetlen uralkodó esetében.

Bécs Magyarországot kiszípolyozó politikájának leírására Marczali is a „gyarmat” fogalmát használja. „Így tette az a rendszer – írja 1911-es munkájában – gazdasági tekintetben jogtalan gyarmattá hazánkat.”⁸³ A millenniumi összefoglaló vonatkozó fejezetében is hasonló véleményt fogalmaz meg: „Az austriai aristokratia és különösen a tisztviselők és udvari emberek, körülbelül úgy nézték hazánkat, mint a spanyol conquistadorok korában Amerikát”.⁸⁴

Mindemellott az Ausztriával való kapcsolat megítélésére az is rányomja bélyegét, hogy a szerző ítélete szerint a legnagyobb értéket a nemzet függetlensége jelenti: „Nemzetre nincs nagyobb kincs függetlenségénél” – írja 1911-es munkájában.⁸⁵ A függetlenség mint alapvető érték nemcsak Ausztria vonatkozásában jelenik meg, hanem a korábbi korszakok értékelésében is elsőrendű szempontként lép elő. Marczali lépten-nyomon világossá teszi, hogy az ideális fejlődési út nem is egy Ausztriával kötött méltányosabb kapcsolat lett volna, hanem a teljes elszakadás. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata kapcsán írja: „Nagy momentum volt ez Kelet-Európa történetében. (...) [M]ég egyszer úgy lehetett volna az ügyeket intézni, hogy Magyarország lengyel szövetségben, Ausztriától függetlenül fejlődhessék.”⁸⁶ Marczali az ónodi trónfosztást is nagy momentumnak minősíti: bár a magasztos szónak nem felelt meg a tett, írja, mégis a függetlenség álma legalább szóban megvalósult. A Rákóczi-felkelésről mondott végső ítélete is ebbe az irányba mutat. A mozgalom eredeti és helyes céljaként a teljes elszakadást jelöli meg, nem az Ausztriával való viszony méltányossá alakítását: „Bárminő szomorú volt a forradalom vége, lefolyása mégis erőt mutatott és eredménye nagy javára vált a magyarságnak. (...) Nem bírta ugyan elszakítani Magyarországot Ausztriától (...), de Magyarországnak mégis nemcsak nyugalmat szerzett, hanem oly közjogi állást is, melyből visszafoglalhatta nagy részét annak, ami elvesztett.”⁸⁷

A függetlenség nemcsak a történész ítéletének legfontosabb támpontja, de ábrázolásában az általa felelevenített történeti cselekvők értékrendjének is legfontosabb eleme, amely felülír vallást, osztályt és származást. A millenniumi szintézis második kötetében, a magyarság és az újonnan felvett vallás, a kereszténység vonatkozásában írja: „Szemökben eleinte csak a nevek, a külsőségek változtak; a lényeg: a nemzet hatalma és függetlensége, az Árpádház uralma (...) nem is forgott kérdésben.”⁸⁸ A pogány lázadás motivációit pedig a következő módon magyarázza: „Azzal a kérlelhetetlen egyszerű logikával melylyel a nagy tömegek gondolkoznak, egész Magyarország levonta a követ-

83 MARCZALI 1911. 570.

84 MARCZALI 1898. 94.

85 MARCZALI 1911. 675.

86 MARCZALI 1911. 482.

87 MARCZALI 1911. 554. Kiemelés tőlem – T. I.

88 MARCZALI 1896. 32.

keztetést az utolsó félszázad történetéből. *Míg pogány volt a nemzet, független, hatalmas volt, ellenségeinek réme.*⁸⁹ Tankönyvében hasonló megfogalmazást találunk: a pogány lázadás vallásos tartalma másodlagos a függetlenség vágyához képest. *„A magyar mihez sem ragaszkodott jobban, mint szabadságához, és midőn a német iga ellen küzd, nemcsak az ősi vitézséget hívta segítségére, hanem az ősi hitet is az új idegen hit, a kereszténység ellen.”*⁹⁰

Következtetések

A tanulmányban azt igyekeztem megközelíteni, hogy miként helyezhető el a Habsburg Birodalom, valamint a birodalom és Magyarország viszonya Marczali Henrik gondolkodásában. Az első fejezet az életmű egy különleges darabjában kereste a választ a kérdésre: Marczali előadássorozatában, amelyben szinte már történelemfilozófiai igénnyel vázolta fel a világtörténelmet hajtó tendenciákat és explicit módon definiált a nemzettel kapcsolatos kulcsfogalmakat. Ennek alapján megállapítható, hogy Marczali osztotta korának nemzetcentrikus világképét – a forrás értéke éppen abban áll, hogy e világképet fogalmi igényességgel és rendszerezve mutatja be. E gondolkodásmódnak a Habsburg Birodalom egyfajta anomáliája volt – olyasvalami, amelyet egyszerűen nem lehetett maradéktalanul integrálni a világképbe. Heinrich Friedjung könyvéről írt recenziója arra enged következtetni, hogy a „jó osztrák” Marczali számára az összbirodalmi törekvések támogatóit jelölte, így nem volt összeegyeztethető a „jó magyarral”.

Történeti összefoglaló munkáiban és tankönyvében kettősséget tapasztalhatunk: bizonyos szöveghelyek szinte kifejezetten saját jelenének való kiszólásként értelmezhetők, Marczali ezekben a kiegyezési rendszer támogatójaként tűnik fel, ami összhangban van visszaemlékezéseivel. E munkák általános történelemszemlélete és közvetített értékrendje azonban jobbra az ellenkező irányba mutatnak és közelebb állnak a függetlenségi publicisták történeti érveléséhez, mint a hatvanhetesekéhez. Nem gondolnám azonban, hogy ez Marczali intellektuális őszinteségét teszi kétely tárgyává – inkább illeszkedik a dualizmus korának furcsa kettős nyelvezetébe.⁹¹

Ebbe az irányba mutat az is, hogy a Marczalinál tapasztaltak tökéletesen illeszkednek a korszak jelentős történeti összefoglalóinak szelleméhez. Az nem túlságosan meglepő, hogy Acsády Ignác károsnak látta Magyarország és Ausztria viszonyát, az azonban már igen, hogy Fraknoi Vilmos is hasonlóképp látta, egy ponton például arra utalt, hogy a birodalommal fennálló

⁸⁹ MARCZALI 1896. 38.

⁹⁰ MARCZALI 1894. 27.

⁹¹ Erre személetes példa, hogy amikor a hatvanhetes sajtó a függetlenségek azon rendszeresen hangoztatott fordulata ellen érvelt, miszerint „*Magyarország Ausztria gyarmata*”, nem egyfajta partnerségre, kölcsönös értékeken és érdekeken alapuló viszonyra utalt, hanem azt bizonygatta, hogy a kiegyezési rendszerben Ausztriának erre már nincs lehetősége. TARAFÁS 2020. 60.

kapcsolat mind Ausztriát, mind Magyarországot megbénította, mindkét fél stagnálásához vezetett: „*De ezen törekvés egyfelől [ti. a németesítés], s másfelől az ellenzéki állhatatosság folyvást fennmaradt; minek következménye lön az országnak s vele a birodalomnak stagnatiója*”.⁹²

Mindez mindenekelőtt azt sugallja, hogy a dualizmuskori magyar történések viszonyulását Ausztriához érdemes árnyaltabban, összetettebben elgondolnunk, mint az eddigi 67-es versus 48-as felosztás.

FORRÁSOK

- ANDRÁSSY 1901 ANDRÁSSY Gyula: *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. I. kötet. Budapest, 1901.
- ANDRÁSSY 1905 ANDRÁSSY Gyula: *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. II. kötet. Budapest, 1905.
- ANGYAL 1971 ANGYAL Dávid: *Emlékezések*. London, 1971.
- BEKSICS 1896 BEKSICS Gusztáv: *A dualisztikus monarchia*. Sepsiszentgyörgy, 1896.
- BEKSICS 1903 BEKSICS Gusztáv: *Közjogunk és nemzeti törekvésünk*. Budapest, 1903.
- BEÖTHY 1900 BEÖTHY Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány*. Budapest, 1900.
- FLEGLER 1877 FLEGLER Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Budapest, 1877.
- FRANKL 1873 FRANKL Vilmos: *A magyar nemzet története*. III. Pest, 1873.
- FRIEDJUNG 1876 FRIEDJUNG, Heinrich: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland*. Leipzig, 1876.
- FRIEDJUNG 1908 FRIEDJUNG, Heinrich: *Österreich von 1848 bis 1860*. Berlin, 1908.
- FRIEDJUNG 1919 FRIEDJUNG, Heinrich: *Historische Aufsätze*. Berlin, 1919.
- HORVÁTH 1867 HORVÁTH Mihály: Horváth Mihály beszéde. *Századok* 1. (1867):1. 3–11.
- HORVÁTH 1868 HORVÁTH Mihály: *Kossuth Lajos újabb leveleire*. Pest, 1868.

⁹² FRANKL 1873. 93.

- IPOLYI 1885 IPOLYI Arnold: A történelem s a magyar történeti szellem. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1885. 1–21.
- KRALIK 1913 KRALIK, Richard von: *Österreichische Geschichte*. Wien, 1913.
- LEROUX – REYNAUD 1836 *Encyclopédie nouvelle ou dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel offrant le tableau des connaissances humaines au dix-neuvième siècle par une société des savans et de littérateurs*. Dir. LEROUX, P. – REYNAUD, J. Paris, 1836.
- MARCZALI 1892 MARCZALI Henrik: *A legújabb kor története 1825–1880*. Budapest, 1892.
- MARCZALI 1894 MARCZALI Henrik: *Magyarország története középfokú iskolák számára*. Budapest, 1894.
- MARCZALI 1896 MARCZALI Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában*. Budapest, 1896. (A magyar nemzet története 2.)
- MARCZALI 1898 MARCZALI Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig*. Budapest, 1898. (A magyar nemzet története 8.)
- MARCZALI 1905 MARCZALI Henrik: *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból*. Budapest, 1905. (Népszerű Főiskola Könyvtára 1.)
- MARCZALI 1908 MARCZALI Henrik: A szabadságharc és a Bach-korszak osztrák világításban. *Budapesti Szemle* 135. kötet (1908):381. 321–328.
- MARCZALI 1911 MARCZALI Henrik: *Magyarország története*. Budapest, 1911.
- MARCZALI 1915 MARCZALI Henrik: Érdemleges jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről. Budapest, 1915. április 14. Idézi: DÉNES Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022. 205–208.
- MARCZALI 1929 MARCZALI Henrik: Emlékeim 8. *Nyugat* 22. (1929):17. 295–302.
- MIKÓ 1867 MIKÓ Imre: Gr. Mikó Imre elnöki beszéde. *Századok* 1. (1867):1. 12–16.

- THALY 1882 THALY Kálmán: Lánczy Gyula „Széchenyi Pál kalocsai érsek” című tanulmányáról. *Századok* 16. (1882):1. 479–492.
- TREITSCHKE 1886 TREITSCHKE, Heinrich: *Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert*. II. Leipzig, 1886.
- VÁLASZ A VÁLASZRA 1868 SZ.N.: *Válasz a válaszra Horváth Mihálynak*. Pest, 1868.

IRODALOM

- BELLER 1989 BELLER Steven: *Vienna and the Jews, 1867–1938. A cultural history*. Cambridge – New York – Port Cheste – Melbourne – Sydney, 1989.
- DÉNES 2022 DÉNES Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.
- FOUCAULT 1969 FOUCAULT, Michel: *L'archéologie du savoir*. Paris, 1969.
- FURET 1995 FURET, François: *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris, 1995.
- GERGELY 1988 GERGELY András: Az értelmiség tájékozódása. (A *Budapesti Szemle* a Bach-korszakban). In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk. NÉMETH G. Béla. Budapest, 1988. 251–285.
- HAYES 1994 HAYES, Bascom Barry: *Bismarck and Mitteleuropa*. London – Toronto, 1994.
- HERMANN 2017 HERMANN Róbert: Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc a *Századok* hasábjain. *Századok* 151. (2017):1. 25–38.
- JUDSON 2006 JUDSON, Pieter M.: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge (MA), 2006.
- KIRCHHOFF 2001 KIRCHHOFF, Jörg: *Die Deutschen in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin, 2001.

- M. LOVAS 2017 M. LOVAS Krisztina: *A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepségek tükrében. Március 15-e és április 11-e megünneplése 1848–1898 között (kitekintéssel 1918-ig)*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2017.
- MCGRATH 1974 MCGRATH, William J.: *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Haven – London. 1974.
- LAJTAI 2013 LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok.” *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, 2013.
- NORA 1997 NORA, Pierre: Entre mémoire et histoire. In: *Les lieux de mémoire I. La république*. Dir. NORA, Pierre. Paris, 1997. 23–43.
- PLASCHKA 1955 PLASCHKA, Richard Georg: *Von Palacký bis Pekař: Geschichtswissenschaft und Nationalbewusstsein bei den Tschechen*. Graz – Köln, 1955.
- R. VÁRKONYI 1961 R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961.
- ROMSICS 2011 ROMSICS Ignác: *Clio bővületében: magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.
- SZIJÁRTÓ 2014 SZIJÁRTÓ István: *A történész mikroszkópja: a mikro-történelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2014.
- TARAFÁS 2016 TARAFÁS Imre: Egymás tükrében. A magyar történetírás a *Český časopis historický*ben, a cseh történetírás a *Századok*ban a dualizmus korában. *Századok* 150. (2016):5. 1175–1202.
- TARAFÁS 2020 TARAFÁS Imre: Civilizáló gyarmat: a „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmuskori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában. *Sic Itur ad Astra* 28. (2020):71. 57–75.
- TARAFÁS 2021 TARAFÁS, Imre: Oesterreich ist eben Oesterreich. Politics and Community Histories in the Austro–Hungarian Empire. *Historical Studies on Central Europe*. 1. (2021):2. 166–205.
- TARAFÁS 2022 TARAFÁS Imre: „Németnek születtem, de az vagyok-e még mindig?” Identitásválság diskurzusok „német–Ausztriában”, 1866–1914. *Világtörténet* 44. (2022):1. 5–34.

- WHEATLEY 2023 WHEATLEY, Natasha: *The Life and Death of States. Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty*. Princeton – Oxford, 2023.
- WINGFIELD 2007 WINGFIELD, Nancy M.: Emperor Joseph II in the Austrian Imagination up to 1914. In: *The Limits of Loyalty. Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg Monarchy*. Eds. COLE, Laurence – UNOWSKY, Daniel L. New York – Oxford, 2007. 62–85.
- ZAHRA 2010 ZAHRA, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69. (2010):1. 93–119.

**“Never Have I Been a Good Austrian”
Henrik Marczali and the Habsburg Empire**

by Imre Tarafás

(Summary)

The study examines how the Habsburg Empire can be situated in Henrik Marczali's view of history. I begin by examining the implications of Marczali's concept of nation and his views on the dynamics of world history for the empire in his work on the question of nationhood. I will then analyse his review of the Austrian author, who advocated a total imperial approach, and finally I will examine his position on the question of the Compromise and the historical representation of Austro-Hungarian relations in his summary historical works. The final conclusion of the paper is that in Marczali's world-historical view of the Empire, it represented a kind of anomaly, and although the historian's explicit statements were in favour of maintaining the system of conciliation, the lessons of his historical portrayal of the Austro-Hungarian relationship implied the harmfulness of this relationship.